

DE LA FRAZEOLOGISME VERBALE LA COMPUSE SUBSTANTIVALE. O TRĂSĂTURĂ *SUI-GENERIS* A LIMBII ROMÂNE¹

CRISTINEL MUNTEANU*

1. Obiectivele lucrării

Compusele de tipul „coupe-papier” sunt specifice limbilor romanice, fiind întâlnite ca atare și în limba română. În cele ce urmează îmi propun să fac o caracterizare amănunțită a modului original în care s-a manifestat pe teren românesc acest procedeu general romanic de formare a cuvintelor, încercând să pun în evidență, totodată, și legătura acestuia cu frazeologia, fiindcă tocmai o asemenea relație pare să ilustreze o trăsătură *sui generis* a limbii române în raport cu celelalte limbi neolatine.

2. Compusele de tipul „coupe-papier” în limbile romanice

Pentru început, voi prezenta succint tipul de compunere în cauză, așa cum apare el reprezentat în lumea romanică (sau în ansamblul limbilor romanice), după care voi menționa părerile unor specialiști români cu privire la această problemă, oferind în același timp un foarte bogat inventar de exemple românești pentru a ilustra diversele aspecte ale procedurii examinate.

2.1. Explicațiile lui Eugeniu Coșeriu (perspectiva lexematică)

În studiul *La formación de palabras desde el punto de vista del contenido (A propósito del tipo «coupe-papier»)* [1976], Eugeniu Coșeriu se ocupă în detaliu de tipul de compuse care ne interesează aici (fr. *coupe-papier*, it. *tagliacarte*,

¹ Acest articol reprezintă o versiune îmbunătățită, parțial rescrisă, a unui capitol din cartea mea, *Frazeologie românească. Formare și funcționare* (Iași, Institutul European, 2013). Versiunea originală a acestui text (înainte de a fi fost inclusă în cartea mai sus menționată) a constituit contribuția mea la un articol (scris în colaborare cu Rudolf Windisch) care a apărut, în limba germană, sub titlul *Züge sui generis der rumänischen Komposita des Typs frz. «coupe-papier»*, în „Romanistisches Jahrbuch”, vol. 67/2016, p. 67–102.

* Universitatea „Danubius” din Galați, România (citismun@gmail.com).

sp. *cortapapeles*, port. *corta-papel* etc.). El observă că acest tip este caracteristic limbilor romanice, fiind însă puternic dezvoltat mai ales în unele dintre aceste limbi, și anume în franceză și italiană. Procedul are origini indoeuropene: exista în sanscrită și în vechea persană și este atestat din plin în greaca veche (vezi, de pildă, *σεισίχθων*, ca epitet al lui Poseidon; cf. fr. *secoue-terre* sau it. *scuotiterra*). Se pare că tocmai greaca veche a contribuit la nașterea și la dezvoltarea acestui tip în limbile romanice (Coseriu 1987: 239–240). În alte limbi europene (precum engleza și germana), fenomenul apare doar sporadic, datorându-se, cel mai probabil, imitării modelelor romanice (cf. engl. *breakfast*, *pickpocket*²; germ. *Taugenichts* etc.). Articolul lui Coșeriu abundă în exemple din felurite limbi, în special din cele romanice. Pentru română, sunt selectate însă doar următoarele exemple: *papă-lapte*, *pierde-vară*, *Strâmbă-lemne*, *Sfarmă-piatră* și (ceva mai încolo) *împușcă-n-lună*³, alături de constatarea că “este tipo es poco productivo en rumano, donde, además, está limitado casi exclusivamente a la designación antonomástica (y a menudo peyorativa) de personas” (*ibidem*: 262).

2.1.1. Desigur, Coșeriu face și o trecere în revistă a părerilor specialiștilor despre acest compus și se arată preocupat de întrebarea dacă forma aparent „verbală” ce se prezintă în acest tip de compunere este „verbală” într-adevăr și – dacă este așa – despre ce formă a verbului ar fi vorba: “¿es la tercera persona singular del presente de indicativo?, ¿o quizá la segunda persona?, ¿o es un imperativo?” (*ibidem*: 240). Printre numeroasele interpretări, Coșeriu găsește (deși mai rar) și explicația corectă: “se trata simplemente del tema verbal puro”, după cum a susținut, încă din 1930, A. Pagliaro “con argumentos mucho más convincentes, teóricos y sincrónico-funcionales” (*ibidem*: 241)⁴. În urma analizei semantice pe care Coșeriu o întreprinde (și asupra căreia voi reveni), rezultă că așa-numitul „element verbal” din acest tip de compunere “no es un imperativo, ni ninguna otra forma verbal conjugada, sino una derivación regresiva que corresponde aproximadamente al respectivo tema verbal (y que coincide materialmente con el imperativo sólo en la medida en que también éste se expresa a menudo por el tema verbal puro)” (*ibidem*: 260). De altminteri, din punct de vedere funcțional, “esta forma no es siquiera un verbo, sino un sustantivo: si se quiere, una especie de participio sustantivado” (Coseriu 1987: 260).

² Vezi, pentru engleză, și *scare-crow* ‘sperietoare de ciori’. Un personaj din basmul lui L. Frank Baum, *The Wizard of Oz*, se numește chiar *Scare-Crow* și este interesant că în traducerea românească a acestui basm numele respectiv apare redat (firesc) drept *Sperie-Ciori* (și nu **Sperie-Cioară*), deși în limba română forma consacrată de uz este *sperietoare de ciori*.

³ Este adăugat și rom. *codobatură*, care, din punctul de vedere al conținutului (deși sub o configurație materială diferită), reprezintă o formație analogă tipului de compunere discutat (cf. și germ. *Federhalter*, it. *pescivendolo*, *fruttivendolo*). De fapt, *codobatură* constituie un subtip al tipului *coupe-papier* sau *tagliacarte*, una dintre denumirile „codobaturii” în italiană fiind chiar *batticoda* (Coseriu 1987: 264; cf. și Iordan, Manoliu-Manea 1965: 242).

⁴ Vezi, de pildă, și cele spuse de Charles Bally: „On peut citer cependant le type *porte-plume*, *essuie-mains*, etc., où l'élément verbal n'a plus la valeur ni d'un impératif ni d'un indicatif, mais est un pur radical; *porte-plume* correspond à peu près à ce qui serait en grec *pherekálamos*” (Bally 1965: 95).

2.1.1.1. Un inventar al principalelor opinii pentru acest caz particular a fost alcătuit și de Fulvia Ciobanu (vezi Ciobanu, Hasan 1970: 105–106). După ce apreciază că formele de tipul *papă-lapte*, *Sfarmă-Piatră* pot fi interpretate „atât ca structură, cât și ca valoare, fie drept indicativ prezent, persoana a III-a singular, fie drept imperativ, persoana a II-a singular” (Ciobanu, Hasan 1970: 105)⁵, Fulvia Ciobanu face o sinteză a diverselor explicații întâlnite, sinteză pe care îmi permit să o reproduc aici *in extenso*:

„Deoarece și în alte limbi romanice există compuse în care forma verbului este ambiguă, discuțiile în legătură cu modul, timpul și persoana verbului s-au purtat de obicei pe plan general romanic. Majoritatea lingviștilor, printre care Arsène Darmesteter și Meyer-Lübke, pornind de la cele mai vechi formații de acest fel atestate în texte și de la unele compuse romanice în care imperativul are altă formă decât indicativul prezent, susțin că verbul este la imperativ. Construcții ca lat. *portat candulam*, ca și unele nume de locuri spaniole (*Cantaelgallo*, *Cantalapiedra*), i-au determinat pe alți lingviști, printre care Cl. Merlo și F. Tollemache, să presupună că verbul este la indicativ prezent persoana a III-a singular. În sfârșit, mai pot fi amintite și alte două teorii mai puțin cunoscute și acceptate: forma verbală este o simplă temă fără valoare temporală sau personală; nu este vorba de o formă verbală, ci de un substantiv deverbal. Dintre aceste două teorii, prima a fost susținută mai întâi de A. Boucherie la sfârșitul secolului trecut și reluată de Antonino Pagliaro în 1930 și, mai recent, de Robert A. Hall în 1948. Cea de-a doua teorie a fost susținută de Hermann Osthoff. În ceea ce privește limba română, cei mai mulți lingviști, printre care trebuie să menționăm în primul rând pe N. Drăganu și Iorgu Iordan, susțin că verbul este la imperativ. Pentru indicativ opinează numai Rudolf Weidelt. Argumentele aduse în sprijinul uneia sau a alteia dintre teorii nu sunt însă suficient de convingătoare pentru a impune cu certitudine unul dintre cele două puncte de vedere” (Ciobanu, Hasan 1970: 105–106).

2.1.1.2. La prima vedere, încadrarea pe care i-o face Fulvia Ciobanu, în această privință, lui Iorgu Iordan este corectă (vezi, bunăoară, Iordan, Manoliu-Manea 1965: 241–242, unde sunt prezentate/discutate astfel de compuse în context romanic, alături de diverse explicații date de lingviști celebri). La rigoare, trebuie spus însă că nici Iorgu Iordan – cel puțin în faza mai târzie a activității sale – nu este împotriva punctului de vedere exprimat de A. Pagliaro, fiindcă admite forma de imperativ numai la originea procedului, iar nu și pentru etapele ulterioare. În ediția definitivă a cărții sale, *Stilistica limbii române*, descoperim următoarele: „Sentimentul românilor (probabil și al francezilor, italienilor etc.) este că au a face

⁵ În mod curios, explicația lui A. Pagliaro este trecută printre cele „mai puțin cunoscute și acceptate” (Ciobanu, Hasan 1970: 106). Totuși, în același loc, într-o notă de subsol, Fulvia Ciobanu observă că „teoria” lui Pagliaro „pare să câștige din ce în ce mai mult teren” în ultima vreme, printre adepții acestei idei fiind amintiți Charles Bally, J. Marouzeau, Halina Lewicka ș.a. De altfel – așa adăuga eu –, o dovadă că opinia respectivă devenise destul de cunoscută și acceptată în epocă o reprezintă și faptul că Maurice Grevisse a admis explicația lui J. Marouzeau (trimitând la un articol al acestuia din 1952), vorbind și el (într-o carte de largă circulație) doar de „temă verbală” în tratarea compuselor de tipul *coupe-papier* (vezi Grevisse 1975: 102).

cu indicativul. Totuși lingviștii au susținut și dovedit că-i vorba de imperativ”. În acest sens, este invocată autoritatea lui W. Meyer-Lübke. Dar, ceva mai încolo, Iordan precizează că – deși la origine va fi fost vorba de imperativ – cu trecerea vremii „verbul n-a mai fost simțit ca imperativ, ci ca o simplă temă verbală: pentru conștiința subiectelor vorbitoare el arată numai acțiunea, fără nicio referință de natură modală, temporală etc.” (Iordan 1975: 198).

2.1.2. Coșeriu susține că, în cazul acestui tip de compuse, asistăm la o combinare între o „compunere lexematică” și o „compunere prolexematică”. Pentru a înțelege mai bine explicația lui Coșeriu, este necesar să expunem pe scurt concepția sa despre formarea cuvintelor, care se încadrează într-o teorie complexă și coerentă privind structurile semantice/lexematice⁶. În viziunea lui Coșeriu, structurile semantice sunt *α) paradigmatică* și *β) sintagmatică*. Cele paradigmatică sunt, la rândul lor, *primare* (în cadrul cărora se disting *câmpul* și *clasa*) și *secundare* (în care se includ *modificarea*, *dezvoltarea* și *compunerea*). Cele sintagmatică sunt de trei feluri: *afinitatea*, *selecția* și *implicația*.

Pentru discuția noastră prezintă interes doar structurile paradigmatică secundare:

a) *modificarea* (cf. sp. *modificación*), ce reprezintă o „relație lexicală minimală în limbă, care nu implică o funcțiune propozițională”; în acest caz, „nu se schimbă categoria verbală; verbul rămâne verb, substantivul rămâne substantiv, adjectivul rămâne adjectiv” (Coșeriu 1994: 90); de exemplu: rom. *cal* → *căluș*, *fag* → *făget*; fr. *crier* → *criailler*; sp. *rojo* → *rojizo* etc. (Coseriu 1987: 231);

b) *dezvoltarea* (cf. sp. *desarrollo*) – o structură în care „baza este considerată cu o funcțiune propozițională implicită, și cu această funcțiune propozițională implicită e «înapoiată» vocabularului” (Coșeriu 1994: 90); în acest caz, se schimbă întotdeauna categoria verbală; de exemplu: rom. *a pleca* → *plecare*, *frumos* → *frumusețe*; sp. *bello* → *belleza*, *salir* → *salida*; fr. *partir* → *départ* etc. (Coseriu 1987: 232);

c) *compunerea* (cf. sp. *composición*), ce constă în combinarea a două elemente aflate într-un raport gramatical sau paragramatical. Atunci când ambele elemente combinate sunt lexeme, avem de-a face cu o *compunere lexematică* (de pildă, germ. *Apfel* + *Baum* → *Apfelbaum*; sp. *rojo* + *pelo* → *pelirrojo* etc.); dacă unul dintre cele două elemente implicate este de natură pronominală, atunci avem de-a face cu o *compunere prolexematică*; de pildă: „agent pronominal” + rom. *a deștepta* → *deșteptător*; „agent pronominal” + sp. *despertar* → *despertador* (Coșeriu 1994: 91 și Coseriu 1987: 232)⁷.

⁶ Pentru structurile lexematice, vezi, mai pe larg, Coseriu 1977: 163–184 și Coseriu 1987: 229–235, dar și (pentru o prezentare cu exemple românești) Coșeriu 1994: 87–92.

⁷ Undeva, E. Coșeriu precizează că cel de-al doilea tip de compunere (cea *prolexematică*) corespunde unei secțiuni din ceea ce se numește, în mod tradițional, „derivare” (care, de altminteri, privește și *modificarea*, și *dezvoltarea*, în sens coșerian). În schimb, *compunerea lexematică* – cu excepția așa-numitei „compuneri verbale”, pe care Coșeriu o încadrează la *modificare* – corespunde procedurii cunoscut, prin tradiție, drept „compunere” (Coseriu 1977: 181–182).

Toate aceste structuri secundare se pot combina între ele, inclusiv cele două tipuri de compunere; de pildă: „agent pronominal” + germ. *lehren* ‘a învăța’ → *Lehrer* (compunere prolexematică) + *Schule* ‘școală’ → *Schullehrer* (compunere lexematică) (Coseriu 1987: 232). Or, după părerea lui Coșeriu, cu această posibilitate a procedeele formative de a se combina între ele de mai multe ori se relaționează și compusele de tipul „coupe-papier”.

În analiză, este necesar să se pornească întotdeauna de la „semnificatul sistematic” corespondent, adică ar trebui să ne întrebăm: „Ce știm noi dacă – de pildă, pentru italiană – cunoaștem ce înseamnă cuvintele *tagliare* și *carte* și, în plus, cunoaștem și în ce constă procedeul compunerii în cauză, dar nu știm, efectiv, ce înseamnă un «tagliacarte»? Știm doar că este vorba de «cineva (sau ceva) care taie hârtii» [“Sé que se trata de «qualcuno (o qualcosa) che taglia carte»”] (Coseriu 1987: 258). Se observă lesne că sintagma „cineva (sau ceva) care taie”/“qualcuno (o qualcosa) che taglia” este o parafrază pentru o compunere prolexematică de genul rom. *tăietor (-toare)* / it. *tagliatore (-trice)*. Deci, în cazul compunerii noastre, lui *tagliatore* i se adaugă lexemul *carte*: se combină o compunere prolexematică de tipul *tagliatore (-trice)* cu o compunere lexematică („*tagliatore, -trice*” + *carte* → *tagliacarte*) (Coseriu 1987: 259)⁸. Din studiul lui Coșeriu se cuvine să mai reținem încă (cel puțin) două constatări: una care ține de aspectul material (al expresiei) și una care ține de aspectul semantic (al conținutului).

2.1.2.1. Din punct de vedere material, procedeul respectiv se caracterizează prin aceea că, într-o fază corespunzătoare compunerii lexematice, compusul prolexematic se reduce prin suprimarea posibilelor sufixe; în aceeași fază dispar și prepozițiile care, în sintaxa normală, se utilizează în construcția unui compus prolexematic substantival cu un alt substantiv (cf. rom. *tăietor de lemne*, sp. *tenedor de libros* etc.)⁹. Totuși, există și unele situații în care prepoziția s-a menținut: de pildă, în it. *saltimbanco*, *saltimbocca*, *nascinguerra*, fr. *saute-en-barque*, *meurt-de-faim*, rom. *împușcă-n-lună* etc. (Coseriu 1987: 259–260).

2.1.2.2. Compusele – indiferent de tip – sunt create (după Coșeriu) pentru a corespunde unor necesități ale desemnării. De exemplu, în cazul germ.

⁸ De altfel, într-un studiu scris cu câțiva ani înainte (*Las estructuras lexemáticas* [1968]), fără să intre în detalii, Coșeriu susținuse aceeași opinie: „El tipo románico esp. *cortapapeles*, it. *tagliacarte*, fr. *coupe-papier*, también representa una combinación de los dos tipos, puesto que implica una composición genérica [= prolexemática, n.m., C.M.] con derivativo de expresión cero (*cortar* → *corta-* [equivalente de «que corta», «cortador»] y una composición específica [= lexemática, nota mea, C.M.]: compuesto genérico *corta-* + *papeles*)” (Coseriu 1977: 182). După cum se vede, într-o primă fază a lexematiei sale, Coșeriu întrebuița termenii *composición genérica* și *composición específica*, în locul celor consacrați ulterior.

⁹ Coșeriu are grijă să precizeze că, în majoritatea cazurilor, cel de-al doilea element al compunerii lexematice este un substantiv (cel mai adesea cu funcție sintactică de obiect direct), însă poate fi uneori și un adjectiv (cf. it. *cascamorto*), un adverb (cf. it. *Tirinnanzi*), ba chiar și un numeral (cf. sp. *matasiete*, it. *ammazzasette*), având diverse funcții sintactice: nume predicativ, complement circumstanțial de loc etc. (Coseriu 1987: 259).

Goldwaage, cunoașterea generală a lucrurilor ne spune că avem de-a face, probabil, fie cu o balanță *de* aur, fie cu o balanță *pentru* aur. Abia într-o situație concretă putem afirma în mod cert că ne aflăm în fața unei balanțe *pentru* [cântărit] aur (Coseriu 1987: 246). Reamintim că distincția tripartită *desemnare – semnificat – sens*, operată în planul conținutului lingvistic, este esențială în cadrul teoriei coșeriene. *Desemnarea* reprezintă doar referirea (referința) la realitatea extralingvistică, în timp ce *semnificatul* (semnificația) este conținutul dat exclusiv de limbă și numai prin intermediul limbii (este virtuală, însumând doar posibilitățile de desemnare); iar *sensul* – conținutul unui act concret de comunicare (al unui text/discurs). Astfel, ca să dau și un exemplu românesc, compusul *papă-lapte* ar semnifica, din perspectiva sistemului limbii române (sau a cunoașterii limbii), ‘cineva care papă lapte’ și nimic mai mult. Se știe însă că *a păpa* (< lat. *pappare*) ‘a mânca’ se folosește în limbajul copiilor. În consecință, *papă-lapte* rostit cu privire la un adult nu poate desemna altceva decât o persoană lipsită de energie sau de inițiativă, un om bleg. Cu vremea, desemnarea se poate transforma în semnificație, fixându-se în normă, aspect pe care îl subliniază și Coseriu: “Entre el significado dado por el sistema de la lengua y el conocimiento general de las cosas, habría, sin embargo, que añadir todavía la eventual fijación por la norma de la lengua” (Coseriu 1987: 246).

2.2. Compusele românești de tipul „papă-lapte”: caracterizare generală

De aici încolo, voi avea în vedere îndeosebi compusele românești corespunzătoare acestui procedeu de compunere general romanic. În vol. I, *Compunerea*, al tratatului elaborat de Academie, *Formarea cuvintelor în limba română* (1970), Fulvia Ciobanu se ocupă, într-o secțiune aparte, și de *Substantive compuse din cuvinte întregi existente și independent în limba română*. Se constată dintru început că „posibilitățile de combinare a părților de vorbire care alcătuiesc substantivul compus sunt variate” și că unul dintre tipurile de compuse bine reprezentate în limba actuală ar fi „verb la un mod personal (interjecție) + (prepoziție +) substantiv, adverb sau participiu (compuse de tip propoziție: *fluieră-n-biserică*, *zgârie-brânză*; *Cată-n-Sus*)” (Ciobanu, Hasan 1970: 37)¹⁰. Se apreciază, de asemenea, că aceste compuse-propoziții „sunt mai puțin variate ca tipuri sintactice și morfologice și mai puțin bogate în informații decât compusele-părți de propoziții, prezentându-se totodată ca o categorie mult mai unitară decât acestea” (*ibidem*: 40). Cele mai frecvente sunt formațiile ce aparțin tipului: predicat + complement direct (de pildă, *zgârie-brânză*). Tot la compuse-propoziții este încadrat și următorul tip sintactic: „predicat + complement circumstanțial,

¹⁰ Pentru structura care înglobează o interjecție în locul verbului personal, nu am găsit în lucrările consultate niciun exemplu convenabil. Ar fi putut fi amintit, totuși, [un] *scârța-scârța pe hârtie* ‘funcționar, conșopist’. Ca nume generic depreciativ, există și compusul sinonim (ce include tema verbală corespunzătoare respectivei interjecții) *Zgârie-hârtie*, atestat chiar într-unul dintre articolele lui Mihai Eminescu (vezi Milică 2013: 107).

reprezentat prin: verb + (prepoziție +) substantiv sau adverb (*fluieră-n-biserică, Cată-n-Sus, Cată-Rău*)” (*ibidem*: 40). În fine, după această introducere în problematica generală, chestiunea care ne interesează este tratată pe larg în secțiunea *Verb la un mod personal sau interjecție + alte părți de vorbire* (*ibidem*: 103–114). Fulvia Ciobanu face acestui tip de compuse și o caracterizare stilistică: „Compusele substantive comune sunt în marea lor majoritate epitețe, care, de cele mai multe ori, au ca punct de plecare o hiperbolă: *calcă-n străchini* ‘om stângaci, prost’, *fluieră-n biserică* ‘om de nimic’, *fluieră-n bute și roade-litrele* ‘bețiv’, *înghite-câlți* ‘pehliivan, panglicar’, *linge-talere* (sau *talgere*) ‘lingău’, *papă-lapte* ‘om lipsit de energie, moale’, *papă-tot* ‘mâncăcios, lacom’, *sare-garduri* ‘bărbat afemeiat, muieratic’, *soarbe-zeamă* ‘om prost, găgăuță’, *taie-babă* ‘fricos’, *taie-câinilor-frunză* ‘borfaș, leneș’, *frige-linte și zgârie-brânză* ‘zgârcit’, (inv.) *pușcă-n lună și zboară-n lună* ‘om exaltat, excentric’ [etc.]” (*ibidem*: 103).

Tot din punct de vedere stilistic, dar referindu-se, totodată, și la orice alt fapt expresiv al limbii, Iorgu Iordan încearcă să ofere o explicație a modului în care iau naștere (și) astfel de compuse: „Majoritatea lor sunt și produsul fantaziei [sic!] noastre, nu numai al afectului: *zgârie-brânză, brânză-n sticlă* etc. trezesc în mintea ascultătorului imaginea omului care, de teamă să nu mănânce mai mult decât îi permite avariția, de-abia atinge (zgârie!) brânza din farfurie sau o pune pur și simplu într-o sticlă (ca să... risipească și mai puțin!)” (Iordan 1975: 13)¹¹. Într-o tratare specială a acestor compuse, același lingvist consideră că „izvorul mării expresivității a acestor formații” rezidă în aceea că „acțiunea exprimată de verb se transmite asupra unui obiect concret sau cel puțin cunoscut, așa că ne putem reprezenta, fără vreo sfortare deosebită, situația reală, aș putea spune scena menită să înfățișeze personajul respectiv” (Iordan 1975: 199).

2.2.1. Este adevărat că, de cele mai multe ori, imaginea de la baza sintagmei împietrite este ușor de reconstituit tocmai datorită cunoașterii „lucrurilor” (și a ideilor/opiniilor despre „lucruri”) la care apelăm în permanență. Totuși, în unele cazuri, originea este greu de întrezărit. Din acest motiv se produc, pe alocuri, false analize și, în consecință, resemantizări. De pildă, astăzi, compusul *târâie-brâu* este întrebuințat preponderent cu semnificația ‘om leneș, neglijent’ (la fel ca *târâie-obială*¹²), tocmai pentru că nu se mai cunoaște contextul istoric inițial; la început, însă, *târâie-brâu* desemna omul certăreț, buclucaș: brâu – obiect vestimentar prețios în trecut – era lăsat, în mod intenționat (cel mai adesea), să atârne pe jos de

¹¹ Compusul *brânză-n sticlă* intră în aceeași categorie, fiindcă trebuie să fi fost la origine – cel puțin în mintea celui care l-a rostit prima oară – [un] **pune-brânză-n sticlă*. De altfel, la scriitorul Mihail Sadoveanu am întâlnit un context edificator: „Se spune despre unii dintre noi că *punem brânza în sticlă* și dăm oțet mâței, dar asta nu-i adevărat. Oricât de cărpănoși am fi, asta nu facem” (în romanul *Frații Jderi*, vol. 3).

¹² Ca indiciu pentru originea acestui compus, iată un fragment ilustrativ aparținându-i lui Ion Creangă: „Și cum ajuns, odată intră buluc în ogradă, tușșese. Harap-Alb înainte și ceilalți în urmă, care de care mai chipos și mai îmbrăcat, de *se târâiau ațele și curgeau obielele* după dânsii, parcă era oastea lui Papuc Hogea Hogegarul” (*Povestea lui Harap-Alb*).

către cei care căutau dinadins ceartă, cu scopul de a provoca un conflict „spontan” (vezi Ciobanu, Hasan 1970: 103 și, mai ales, Dumistrăcel 2001: 56–58).

Încă și mai obscură este originea lui *spală-varză* (laolaltă cu variantele *spală-linte* și *spală-poamă*), care (conform MDA) înseamnă fie ‘sabie’, fie ‘om fricos’, fie ‘om de nimic/golan’. Aici discuția ar trebui, probabil, împărțită în două, fiindcă ar putea fi vorba și de o interferență. *Spală-varză* cu sensul de ‘sabie’ merită o tratare separată, deoarece se referă la un obiect, și nu la o persoană (cf. Munteanu 2013: 129–130).

2.2.2. Cu ultimul exemplu menționat atingem o particularitate aparte a limbii noastre. În română, acest tip de compunere este – după cum observase și Coșeriu – destul de puțin productiv, fiind limitat aproape exclusiv la desemnarea antonomastică (cel mai adesea, peiorativă) de persoane: *pierde-vară*, *papă-lapte*, *Strâmbă-lemne* etc. Pentru desemnarea obiectelor – dacă lăsăm la o parte calcuri precum *zgârie-nori* < germ. *Wolkenkratzer* (cf. și fr. *gratte-ciel*, engl. *sky-scrapers* etc.); *sparge-gheață* < fr. *brise-glace*; *sparge-val*, *bate-pupa*, *apără-roate* etc. (provenind, în general, din franceză; dar poate fi invocată și etimologia multiplă) și chiar *mulge-capre* (după lat. *caprimulgus*)¹³ –, româna preferă compunerea prolexematică (în terminologie coșeriană): [un] *tocător (de) legume*, ~ *(de) paie* etc., și nu [un] **toacă-legume*, [un] **toacă-paie* etc. Un spaniol poate spune fie *cuentakilómetros*, fie *contador de kilómetros*, iar un francez, fie *porteur de drapeau*, fie *port-drapeau*, în timp ce un român nu dispune de ambele variante.

Pentru situația din celelalte limbi romanice, în care procedeul a proliferat spre zona denumirii obiectelor, uneltelor etc., deținem o explicație dată de Leo Spitzer (1952: 42–61), pe care o rezumă într-o notă de subsol și Fulvia Ciobanu: „După Leo Spitzer [...] cele mai vechi formații din verb (imperativ) + substantiv (complement) sunt porecle cu valoare ironică, folosite de păturile cele mai de jos ale societății. Asemenea porecle au devenit ulterior substantive comune denumind profesii specializate, din care s-au putut dezvolta numele de unelte” (Ciobanu, Hasan 1970: 111).

Dacă o asemenea lămurire este corectă, ar rezulta că – și în această privință – limba română este mai conservatoare decât celelalte surori romanice, fiindcă s-a oprit la un stadiu mai vechi, depășit de respectivele idiomuri neolatine. Într-adevăr, din datele pe care le avem rezultă că poreclele obținute astfel – și devenite frecvent nume proprii de familie – sunt mai numeroase decât compusele-apelative.

2.2.3. Iorgu Iordan – pasionat de chestiunile onomastice (în special de antroponimie și toponimie¹⁴) –, cunoscând foarte bine faptele de limbă în cauză,

¹³ Fulvia Ciobanu (Ciobanu, Hasan 1970: 103–104) menționează câteva denumiri de plante și de păsări întâlnite în limba populară (*suge-pin* ‘sugătoare’, eventual, *unge-căi* [nesigur; mai degrabă *unghia-căii*], *simți-vară* ‘pițigoii’, *pișcă-n-floare* sau *chișcă-floare* ‘grangur’ și *cap-întoarce/cap-sucește/gât-întoarce*, ca variante pentru *capîntortură*), dar despre acestea nu se poate spune că desemnează „obiecte”.

¹⁴ Celebru romanist a lucrat mai multe decenii la două lucrări de specialitate voluminoase, foarte bogate în material: *Toponimia românească* (1963) și *Dicționar de nume de familie românești* (1983).

face o evaluare justă și în cazul numelor proprii create după acest model: „Am afirmat că *târâie-brâu*, *pierde-vară* și alte compuse asemănătoare fac impresia unor nume de persoane, mai exact a unor porecle, căci ele caracterizează un individ prin trăsătura lui psihologică, eventual fizică, predominantă și totodată conțin o nuanță satirică foarte precisă. Antroponimia noastră este bogată în numiri de soiul acesta, care, prin natura lor, ocupă un loc mijlociu între *târâie-brâu* etc., simțite ca epitete propriu-zise, deci mai degrabă nume apelative, și *Strâmbă-lemne* etc., adevărate nume proprii (indiferent dacă posesorii lor sunt ființe reale sau nu). De ex. *Beli-vacă* (< *beli*), *Frige-vacă*, *Linge-blide*, *Rade-oală* etc., toate porecle, la origine, dar ca atâtea altele, devenite, cu vremea, patronimice” (Iordan 1975: 199).

Dar, înaintea lui Iordan, ar trebui amintit eruditul filolog Vasile Bogrea, care, într-o comunicare din 1926, *Glose românești în patronimicele armenesti din Ardeal* (publicată în Bogrea 1971: 332–353), a tratat în mod adecvat și problema care ne interesează aici, deși își propusese atingerea unui scop mai limitat, adică să demonstreze că „adevăratele recolte de românisme o oferă [sic!] grosul numelor armene pe de-a-ntregul românești: simple, derivate, compuse” (Bogrea 1971: 336). În corpul lucrării propriu-zise, Bogrea menționează câteva nume proprii compuse dintre cele mai expresive, printre care apar: *Taiebucat* (< *taie*+ *bucata*), *Frigeborș*, *Cată-rău*, *Catănsus* și altele¹⁵. Însă informațiile cu adevărat importante pentru noi sunt cele date în notele de la sfârșitul articolului. Într-una foarte consistentă se spune: „E tipul clasic: *cantagallo*, *cantamerlo*, *cantalupo*, *cantacapra*, *cantalapiedra*, *salimbene*, *frangipane*, *patifame* etc.” (Bogrea 1971: 348). Valoroase sunt datele prin care acest iscoditor cercetător atestă, după izvoare/documente istorice, numele următoare: *Belibou* (cu var. *Belibău* și *Belebou*), *Belivacă* și *Belibabă*, *Belicâne* (*Belikine*, i.e. ‘excorians canes’, porecla lui Ioan-Vodă cel Cumplit, la Bandini), *Frige-vacă*, *Pârlivie* (< *pârli* + [*viță de*] *vie*), *Rade-neagră* (< *rade* + [*barbă*] *neagră*), *Taie-babă*, *Sprăvale-babă*, *Pișcă-babă*, *Cacă-fân* (‘român’, porecla românilor la sași, după I. Zanne), *Cacă-mei* (atestat încă de la 1592), *Papăjemnă* (cf. it. *Mangiapane*), *Taeîncoș* (încă de la 1446), *Cadegios*. Bogrea îl discută și pe megl. *Sarea-apu* (< *sare* + *apa*), nume de cascade (cf. rom. *săritoare*) și nume al unei localități (Bogrea 1971: 349, nota 57). Într-o altă notă (nr. 60), sunt consemnate și numele *Calcântraur* (< *calcă într-aur*) și *Calcântraramă*.

Printre numele românești vechi adunate, tot după surse istorice, în dicționarul onomastic al lui N.A. Constantinescu (din 1963), am identificat următoarele nume create conform aceluiași procedeu (într-o redare grafică mai mult sau mai puțin apropiată de cea actuală): *Bătăcui* (< [probabil] *bate* + *cui*), *Beazăce* (< *bea* + *zece*), *Beasecu* (< *bea* + *secu*?), *Belibou*, *Belibău*, *Belicâne*, *Belivacă*, *Cadejos*, *Cadehrib*, *Curăvale* (< *cură* ‘curge’ + *vale*), *Cherdivarenco* (< *pierde-vară*, cu

¹⁵ Aici și peste tot, consemnez compusele așa cum le-am întâlnit transcrise/redate în lucrările consultate; din acest motiv, fie liniuța de unire, fie cratima nu apar întotdeauna cum ar cere-o normele ortografice în vigoare.

sufix ucrainean), *Pupă* [sic!]-*lapte*, *Roade-mei*, *Roadi-deal*, *Sorbizamă*, *Spălă-varză*, *Tae-ncoș*, *Tăindel* (< *tae-în-deal*), *Tăilac* (< *tae-n lac?*) (Constantinescu 1963: 193–454).

Spre deosebire de Iorgu Iordan, Fulvia Ciobanu consideră că „numele proprii compuse de tip propoziție sunt puțin numeroase”¹⁶, insistând mai mult pe cele descoperite în basmele populare, cum ar fi: *Strâmbă-Lemne*, *Cârnă-Lemne*, *Jimbă-Lemne*, *Sfarmă-Munte*, *Sfarmă-Piatră*, *Scutură-Munți*, *Rumpe-Haine* etc. Din literatura cultă este amintit *Arhonda Suflăvânt*, numele unui personaj din *Țiganiada* lui Ioan Budai-Deleanu¹⁷. Specialistul pune în evidență și faptul că „unele nume geografice sunt la origine nume proprii de persoană: *Belibou*, *Belecăine*, *Jugă-Urs*, *Plânge-Banul*” (Ciobanu, Hasan 1970: 104 și 112)¹⁸. În același timp, autoarea constată că astfel de compuse apar extrem de rar în textele noastre vechi, întrucât caracterul popular și afectiv al acestor forme este într-un contrast vizibil cu stilul textelor din acea vreme (*ibidem*: 112–113)¹⁹.

Într-adevăr, în limba populară asemenea compuse trebuie să fi fost mult mai numeroase și nu putem decât să regretăm că multe dintre ele s-au pierdut fără să fi apucat să fie înregistrate. Marii scriitori, foarte atenți la sursele expresive ale limbii, au meritul de a fi notat unele exemple rare. De pildă, prozatorul (și dramaturgul) Barbu Ștefănescu-Delavrancea (1858–1918), într-un articol intitulat *Verbul plastic în creațiunile poporane* (având la bază o serie de prelegeri ținute la Universitatea din București în anul 1892), menționează forme (pe care le consideră „porecle”) precum: *surpă-mal* ‘om puternic, voinic’, *rupe-urs* ‘viteaz, erou’, *înghite-poște* ‘om rapid, bun alergător’ [*ține?*]-*ghioagă-n-pumn* ‘atlet’, *macină-apă* ‘încet la minte/în gândire’, *sare-n-sus* ‘irascibil’ (*apud* Bulgăr 1966: 184). La fel, într-o listă de nume populare expresive oferite de povestitorul contemporan Fănuș Neagu (în tableta *Ursitoare de mesteacăn*) descoperim câteva compuse inedite, precum *Trage-Pisica*, *Frige-Vulpe*, *Strânge-Flancu*. Tot așa, Ioan Milică indică și discută o serie de exemple relevante: *Ardefoc*, *Roadedeal*, *Spălăsapă*, *Taievorbă* etc. (vezi Milică 2018: 3–4).

2.2.4. Este cazul să ne întrebăm ce anume a împiedicat în limba română apariția compuselor care să desemneze obiecte, așa cum s-a petrecut în celelalte

¹⁶ În afară de cele deja înregistrate de predecesori (cum sunt *Calcăntraur*, *Cată-n-sus* etc.), Fulvia Ciobanu (Ciobanu, Hasan 1970: 104) îl semnalează și pe *Tulbură-Apă*.

¹⁷ Merită amintit și Neagu *Rupe-Piele*, numele sugestiv al unui personaj creat de Nicolae Filimon, în romanul *Ciocoi vechi și noi* (1863): „Între acești noi ciocoi, aleși de Păturică după chipul și asemănarea sa, era și unul numit Neagu Rupe-Piele, om născut să fie călău și care se silea prin cruzimi nemaiauzite a nu-și strica reputațiunea prenumelui său”. Exemplele din literatură pot fi înmulțite; de pildă, un personaj din romanul *Moromeții* al lui Marin Preda se numește Năstase *Besensac*.

¹⁸ *Plânge-banul* este amintit și de Domnița Tomescu (2001: 34), alături de *Roade-oală* și *Beazăce*. Eu însumi cunosc o persoană al cărei nume de familie este *Roadevin*.

¹⁹ Acesta este, probabil, și motivul pentru care, în recentul tratat dedicat formării cuvintelor din perioada secolelor XVI–XVIII (vezi Popescu-Marin 2007), compusele în cauză nu sunt luate în considerație.

limbi romanice. De ce a fost oprită o asemenea evoluție? Ce factor a condus la această „neputință” a sistemului limbii noastre? Dincolo de faptul notabil că româna a rămas izolată de restul Romaniei, nefiind atinsă de unele influențe la care au fost supuse celelalte limbi neolatine, presupun că explicația (sau cel puțin o parte a ei) trebuie căutată într-o altă trăsătură specifică a acestui idiom: *apariția*²⁰ sau (*deja*) *existența articolului hotărât enclitic*. Avem de-a face, așadar, cu un obstacol de natură formală (pe care celelalte limbi nu-l întâmpină). În mod firesc, în limba română nu se zice **Am văzut zgârie-noriul/sparge-valul* sau **Sunt de acord cu fațada zgârie-noriului/utilitatea sparge-valului* etc., deoarece sunt încălcate normele gramaticale. Desigur, există soluții de compromis, precum *Am văzut acel zgârie-nori* sau *Îmi plac ferestrele acelu zgârie-nori* etc., dar acestea incomodează în cele din urmă, mai ales că, cel mai frecvent, funcțiile sintactice pe care le-ar avea astfel de compuse ar fi cea de complement direct (în Ac.) și cea de atribut substantival (în G.); or, asemenea poziții cer și articolul hotărât. În acest sens, se cuvine să reamintim constatarea (mereu valabilă) a lui Roman Jakobson, după care limbile se deosebesc prin ceea ce *trebuie* să zică, și nu prin ceea ce *pot* să zică.

Interesante sunt observațiile făcute de Nicolae Saramandu și Manuela Nevaci (2013: 95–99) cu privire la materialul înregistrat pe harta SANGSUE din *Atlasul lingvistic romanic* (ALiR). După cum se știe, pentru forma *hirudo*, *-inis* ‘lipitoare’ din latina clasică, exista în latina vulgară echivalentul *sanguisuga* < *sanguis* ‘sânge’ + *sugere* ‘a sugere’, care a rezistat (sub diverse forme derivate uneori) în toate limbile romanice occidentale. Deoarece termenul respectiv și-a pierdut, cu vremea, „transparența”, au apărut și sinonime „motivate” cu ordinea cuvintelor schimbată, de pildă: *succia-sanguie* (în italiana meridională) și chiar *tête-vaches* (în franceza dialectală). Semnificativ este că în dacoromână există termenul *lipitoare*, folosit exclusiv pentru a desemna o atare vietate. Deși verbul *a lipi* (de origine slavă) se găsește și în celelalte dialecte ale limbii române (aromân, meglenoromân și istroromân), acestea din urmă nu cunosc și cuvântul *lipitoare* utilizat cu o astfel de accepție. După Saramandu și Nevaci, *lipitoare* ar fi o creație relativ recentă, ce va fi apărut „după separarea istroromânilor, adică după secolul al XII-lea” (Saramandu, Nevaci 2013: 99). În consecință, se cuvine să remarcăm încă o dată „tendența” limbii române de a evita formele „nepersonale” de tipul (ipoteticului) **suge-sânge*.

În cazul compuselor-apelative (*papă-lapte*, *pierde-vară*, *vântură-lume* etc.), se observă că dificultățile sunt mai puține: α) pe de o parte, fiindcă limba română

²⁰ Într-o notă de subsol, Fulvia Ciobanu face referire la Meyer-Lübke, potrivit căruia „inovația” (adică apariția acestui tip de compunere) ar fi ulterioară secolului al VIII-lea, dar îl amintește și pe Sextil Pușcariu, care – în discursul său de recepție la Academia Română, *Locul limbii române între limbile romanice* (1920) – estima că tipul de compunere în cauză va fi apărut cu cel puțin 2-3 secole înaintea epocii avansate de Meyer-Lübke (vezi Pușcariu 1974: 168), adică – adaug eu – cam în perioada în care, după majoritatea specialiștilor, începea să se formeze articolul în limbile romanice (totuși, cf. și opinia lui Coșeriu privind influența vechii eline, *supra*, 2.1.).

are și ceea ce se numește „gen personal”, impunând, în astfel de situații (când complementul direct este o „persoană”), utilizarea prepoziției *pe* și anticiparea prin pronume personal (formă neaccentuată): *L-am văzut pe papă-lapte/pierde-vară* etc.; β) *pe* de altă parte, fiindcă (vezi *supra*, 2.2.3., constatarea lui Iordan) acestea se apropie foarte mult de statutul numelor proprii (al poreclelor), funcționând ca atare.

Din acest punct de vedere, numele proprii create pe un atare tipar (*Belivacă*, *Strâmbă-Lemne* etc.) au putut lua naștere și s-au manifestat fără opreliște. Se știe că „numele propriu se caracterizează formal prin «morfemul negativ» de nedeterminare, ceea ce înseamnă că este totdeauna nume al unui «singular» (acest A) și niciodată al unui «particular» (un A)” (Coșeriu 2004a: 283). Altfel spus, numele proprii „conțin” prin însăși natura lor ideea/categoria exprimată de articolul hotărât: „numele proprii, fiind individuale, rar au nevoie de actualizatori (dat fiind că la ele desemnarea coincide cu denotarea)” (Coșeriu 2004b: 313)²¹.

2.2.5. Întrucât ne lipsesc, în general, atestările pentru secolele mai îndepărtate, este dificil de estimat „vârsta” celor mai multe dintre compusele curente astăzi. Se presupune că unele, precum *Strâmbă-Lemne*, *Sfarmă-Piatră* (întâlnite în basme), sunt destul de vechi, adică dinaintea secolului al XIX-lea, când încep să fie înregistrate în texte majoritatea exemplelor amintite. În anii '40, Iorgu Iordan (*apud* Ciobanu, Hasan 1970: 113) aprecia că unele forme încetățenite în limbă serveau deja ca bază (prin analogie²²) unor compuse noi: de la *târâie-brâu* s-a ajuns la *târâie-vătrai* ‘polițist’, iar de la *vântură-lume* și *vântură-țară* a luat naștere, probabil, *vântură-vorbă*.

Același lingvist considera că tipul de compunere discutat este în continuare viabil: „...s-a creat o obișnuință a conștiinței noastre lingvistice cu acest mijloc de «compunere»: procedeul însuși a devenit expresiv, indiferent aproape de cuvintele care se combină” (Iordan 1975: 199). Fulvia Ciobanu pare să-i dea dreptate lui Iordan, insistând asupra capacității acestui model de a genera ocazionalisme: „În ce privește evoluția acestui tip de compunere, se poate spune în linii mari că, deși viu în limbă și ușor de mânuit, folosit în special pentru a crea compuse ocazionale cu rol de epitete, nu a fost totuși prea productiv în trecut” (Ciobanu/Hasan 1970: 114).

Într-adevăr, în vorbirea familiară și/sau argotică, procedeul continuă să se manifeste. Dintre creațiile mai recente, pot fi menționate: *Fură-Becu(l)*²³ ‘persoană foarte înaltă’ (de exemplu, vedeta de televiziune Roxana Ciuhulescu, un fotomodel de 1,92 m, fusese poreclită în copilărie *A lui Fură-Becu*; *pupă-n cur* (de la care

²¹ După Coșeriu (2004b: 300), „actualizatorul prin excelență este articolul «definit» sau «hotărât»”.

²² Vezi și observația lui A. Philippide: „Compusele, ca și formele gramaticale bazate pe dănsese, odată născute prin izolare, se înmulțesc prin analogie, și nu este prin urmare de trebuință ca la baza fiecărui compus să fie o izolare” (Philippide 1984: 72). Despre compuse, ca izolări, vezi și Hermann Paul (1891, §566–567).

²³ Substantivele din cadrul compuselor de tip propoziție sunt, de regulă, nearticulate, însă aceasta nu este o normă obligatorie (vezi, de pildă, *roade-litrele*, *Plânge-Banul* etc.).

trebuie să se fi format *pupincurist* ‘lingușitor’, foarte des folosit); *mute-fuște* (vezi Zafiu 2010: 78), intervertirea sunetelor inițiale producându-se din rațiuni... eufemistice (cf. și *f...-vânt* ‘om de nimic’, care ar fi, după H. Tiktin, forma originară pentru *fluieră-vânt*; vezi Dumistrăcel 2001: 452; popular, *f...-vânt* este și o altă denumire a codobaturii, cf. și *it fottivento*).

Dar și literatura artistică oferă astfel de surprize. Scriitorii, care își permit mai multe libertăți decât alți vorbitori, creând adesea în virtutea sistemului (de posibilități) al limbii (și nu a normei acesteia), pot specula și ei acest procedeu. De pildă, un exemplu ca *strivește-muguri* este original și poetic în același timp: „Primăvara s-a învârtit o dată/ și a căzut în cioc lipindu-se de pământ/ fără ea vom fi bezmetici degeaba/ niște *strivește-muguri*,/ niște *fluieră-vânt*/ fără ea vom fi doar golanii/ alungați din cartierul de vis...” (versuri din poezia *Din veacul trecut* de Nicolae Dan Frunteletă).

3. Relația dintre compuse și frazeologisme

În cea de-a treia secțiune (și ultima) a acestei lucrări, mă voi ocupa de legătura unora dintre compusele-propoziție românești de tipul „coupe-papier” cu frazeologia sau cu frazeologismele, luând în considerație și o serie de contribuții lingvistice aparținând unor înaintași.

3.1. Relaționări implicite

Mai întâi, trebuie spus că statutul respectivelor compuse a fost, încă de la început, destul de neclar în literatura de specialitate, nefăcându-se o disociere riguroasă a acestora de expresii și locuțiuni (ca unități frazeologice). De remarcă că, acum mai bine de un secol, A. Philippide includea majoritatea compuselor (printre care și *fluieră-vânt*, *gură-cască*, *pierde-vară*, *zgârie-brânză*) în clasa „idiotizmelor” (vezi Philippide 1984: 76–77).

3.1.1. Din perspectivă gramaticală, unii autori le consideră, pur și simplu, niște locuțiuni, fie substantivale, fie adjectivale. Este și cazul lui Vladimir Robu, care citează, la rândul său, și alte păreri: „...locuțiunile substantivale [...] prezintă opoziții de număr și caz: *un târâie-brâu – unui târâie-brâu, un zgârie-brânză – niște zgârie-brânză*” (Iordan, Robu 1978: 337); sau: „D.R. Ioanițescu consideră locuțiuni substantivale sintagmele *un burtă-verde, un calcă-n gropi, un coate-goale, un gură-cască, un ducă-se pe pustii, un pierde-vară, un târâie-brâu, un zgârie-brânză* (la care se pot adăuga *un papă-lapte, un terchea-berchea, un lasă-mă-să-te-las*), dintre care cele mai multe sunt locuțiuni adjectivale formate din propoziții lexicalizate (afară de *burtă-verde, coate-goale* și *terchea-berchea*), substantivate prin marca *un*” (Iordan, Robu 1978: 367).

3.1.2. Din perspectivă (etno)stilistică și etimologică, astfel de construcții interesează doar ca expresii (idiomatice), nefiind necesară întotdeauna o încadrare

foarte exactă. Astfel, Stelian Dumistrăcel tratează în bloc, ca „expresii românești”, și compusele *fluiere-vânt*, *fluiere-n biserică*, *paște-vânt* (Dumistrăcel 2001: 449–453)²⁴. Așadar, chiar dacă nu este precizată în mod explicit, relația dintre frazeologisme și (unele) compuse este confirmată și de asemenea abordări.

3.1.3. Am văzut deja (*supra*, 2.1. și 2.1.2.1.) că, în opinia lui Coșeriu, sintagma *împușcă-n-lună* este, indubitabil, un compus. Aceasta însă nu îl împiedică pe marele lingvist să pună în relație „expresia” în cauză cu tehnica discursului repetat/vorbirii repetate (cf. sp. *discurso repetido* și germ. *wiederholte Rede*), atunci când vorbește despre distincția dintre desemnare și semnificat (ori dintre cunoașterea lucrurilor și cunoașterea limbii): „...când spunem *împușcă-n lună*, știm că este «ceva sau cineva care împușcă în lună». Că e *cineva* și nu *ceva*, sau că nici nu împușcă în lună, asta limba nu ne-o spune. Este deja o tradiție, nu a tehnicii libere, ci a vorbirii repetate, care ne spune că, atunci când se zice despre cineva că este *un împușcă-n lună*, se zice metaforic, căci, în realitate, nu împușcă în lună” (Coșeriu 1996: 138).

În cazul acestui ultim exemplu, legătura cu frazeologia este evidentă pentru oricine, limba română înregistrând mai multe expresii sinonime ce au la bază imagini similare. De la *a da cu barda în Dumnezeu* și *a da/zvârli cu barda în lună* ‘a acționa necugetat sau îndrăzneț’ s-au format (odată cu evoluția tehnicii), prin derivare sinonimică, *a da cu pușca-n Dumnezeu*, respectiv *a da cu pușca-n lună* (încă din vremea în care *pușcă* mai însemna ‘tun’). De aici s-a ajuns la compusul *împușcă-n-lună*, destul de curent pe la mijlocul secolului al XIX-lea: „Lumea totuși de departe ne numește cu fiori/ Ucigași, *împușcă-n lună*, hoți, tâlhari, omorători” (B.P. Hasdeu, *Răzvan și Vidra*); „Ce *împușcă-n lună!*” exclamă și Chirița lui Alecsandri, cu privire la Leonaș (în *Chirița în provincie*)²⁵. Nu am descoperit nicăieri un compus de tipul *împușcă-n-Dumnezeu*; în schimb, la Caragiale, la o lectură atentă (în replica lui Leonida, care vorbește despre oamenii lui „Galibardi”), poate fi identificată sintagma *dă cu pușca-n Dumnezeu* într-o întrebuintare foarte apropiată de cea a unui compus: „Ai mai prima, domnule, aleși pe sprânceană, care mai de care, [niște] *dă cu pușca-n Dumnezeu...*” (*Conu Leonida față cu Reacțiunea*). În principiu, este destul de dificil, din punct de vedere formal, ca un compus de tipul „coupe-papier” să încorporeze o întregă locuțiune verbală (*a da cu pușca*), în locul unui simplu verb/unei teme verbale (*împușcă*), dar nu este imposibil²⁶.

²⁴ Desigur, sunt incluse și explicate și alte tipuri de compuse, cum ar fi, bunăoară, *burtă-verde* (Dumistrăcel 2001: 444–446).

²⁵ Cu veleități de lingvist, într-o carte dedicată explicitării originilor unor „vorbe” românești, gazetarul/scriitorul Ioan Adam oferă și el acest exemplu din Alecsandri, fără să dea semne că recunoaște aici un compus, utilizând doar termenul *expresie*: „În *Chirița în provincie*, isprăvniceasa folosește o expresie înrudită [cu *a da cu pușca-n Dumnezeu*; n.m., C.M.], referindu-se la ingeniosul Leonaș: «Bre! Ce *împușcă-n lună!*»” (Adam 2007: 28).

²⁶ O expresie idiomatică (verbală) poate conține, la rândul-i, o locuțiune verbală. De exemplu, se spune fie *a-și arăta arama*, fie *a-și da arama pe față* (unde *a da pe față* este o locuțiune sinonimă cu *a arăta*).

3.2. Relaționări explicite

Dacă în paragrafele de mai sus am arătat că unii specialiști români au trasat, fie implicit, fie intuitiv, o legătură a compuselor-propoziție cu domeniul frazeologiei, aici vom cerceta dacă sunt și lingviști (de aceeași naționalitate) care au evidențiat în mod explicit relația respectivă.

Revenind la tratatul elaborat de Academie (Ciobanu, Hasan 1970), trebuie remarcat că ceea ce frapază în capitolul redactat de Fulvia Ciobanu este că nicăieri nu se precizează că există o reală diferență, în ceea ce privește conținutul lingvistic și chiar modul de constituire, între formule precum *calcă-n străchini*, pe de o parte, și *papă-lapte*, pe de altă parte, sau între *taie-câinilor-frunză* și *zgârie-brânză* sau între *împușcă-n lună* și *soarbe-zeamă* etc. Se prezintă și se discută lucrurile exclusiv din punctul de vedere al formei/expresiei (vezi *supra*, 2.2.), fără să se observe că la baza unor compuse mai complexe avem frazeologisme verbale: *a călca în străchini*, *a fluiera în biserică*, *a tăia frunză la câini*, *a (îm)pușca/a da cu pușca în lună* – de altfel, mult mai cunoscute și mai frecvent utilizate decât compusele aferente²⁷. O constatare a Fulviei Ciobanu pare să mă contrazică: „În ce privește compusele de tipul *fluieră-baston* [*< fluieră-n baston; n.m., C.M.*], se poate presupune că ele provin din *expresii* [*subl.m., C.M.*] din care au fost omise prepoziția sau adverbul sub influența numeroaselor compuse alcătuite din verb + substantiv” (Ciobanu, Hasan 1970: 105). În realitate, constatarea în cauză se referă la alte compuse (*fluieră-vânt*, *fluieră-baston* etc.; nu și *fluieră în biserică!*), iar prin *expresii* (inclusiv din contextul extins al discuției) autoarea dă impresia că înțelege mai curând construcțiile sintactice obișnuite (deci, îmbinările libere).

În perioada în care Fulvia Ciobanu s-a ocupat de această chestiune, studiile de frazeologie românească (justificate și teoretic) erau abia la început, așa că nu trebuie să ne mire lipsa unei abordări mai adecvate. Dar, după consolidarea disciplinei aferente acestui domeniu – mai ales prin contribuțiile lui Theodor Hristea –, modul de a privi problema s-a schimbat. Felul în care Liviu Groza vorbește despre compunere și schimbarea valorii gramaticale într-un manual de lexicologie indică o reacție critică („mascată”) la unele aspecte tratate de Fulvia Ciobanu: „Denumirile ironice ale unor tipuri de caractere omenești provin din substantivarea expresiilor frazeologice corespondente ale căror elemente componente se regăsesc în compusele de felul: *calcă-n-străchini*; *cată-ceartă*; *coate-goale*; *fluieră-n-biserică*; *fluieră-n-vânt*; *înghite-câlți*; *linge-blide*; *pierde-vară*; *roade-litere* [sic!] etc. (cf. *a călca în străchini*; *a căuta ceartă*; *a fi cu coatele goale*; *a fluiera în*

²⁷ Și Laura Vasiliu, într-un articol de dicționar referitor la compunerea în limbile romanice, după ce menționează compuse precum *gură-cască* și *târâie-brâu* (la structura verb + subst.), adaugă formele *calcă-n-străchini* și *fluieră-n-biserică* (la structura verb + prep. + subst.), fără să-și pună problema provenienței lor frazeologice (în Avram, Sala 1989: 67).

biserică; a fluiera în vânt; a înghiți câlți; [a linge blide;] a pierde vara; a roade literele [sic!] etc.)” (Groza 2004: 118)²⁸.

Ca să înțelegem mai bine la ce se referă Liviu Groza atunci când invocă *substantivarea expresiilor frazeologice*, este necesar să facem o scurtă prezentare, în ordine cronologică, a etapelor care au dus la conturarea conceptului de „derivare frazeologică” în literatura românească de specialitate.

3.2.1. Într-un capitol din monografia dedicată locuțiunilor verbale²⁹ din limba română, Florica Dimitrescu se ocupă și de rolul acestora în formarea cuvintelor, identificând principalele mijloace prin care se face acest lucru.

(1) Cel mai productiv procedeu îl reprezintă *schimbarea valorii gramaticale* (Dimitrescu 1958: 139–140); cel care suferă transformarea este întotdeauna verbul din îmbinare, care ajunge să fie întrebuițat fie ca substantiv (provenind din infinitivul lung: *ieșire din minți, aducere aminte* etc.; sau, eventual, din supin: *luatul în primire* etc.), fie ca adjectiv (din participiul trecut: *ieșit din minți, luat de suflet* etc.).

(2) Un alt procedeu, mai slab reprezentat decât cel amintit mai sus, este considerat a fi *derivarea cu sufixe* (Dimitrescu 1958: 140–141), care duce la formarea de substantive (ce pot fi și adjective), cel mai adesea cu ajutorul sufixului *-tor (-toare)*: *băgător în seamă, luător aminte* etc.

(3) În fine, este menționat și procedeu *compunerii*, despre care se afirmă că este „ca inexistent în cazul locuțiunilor”. Ca o excepție, este oferit cuvântul *batjocură* („compus din *bat* + *joc*, căruia i s-a adăugat și elementul *-ură*”), care figurează atât la compunere, cât și la derivare, pentru că „s-a creat printr-o acumulare de mijloace de formare” (Dimitrescu 1958: 141)³⁰. Pe aceeași pagină, într-o notă de subsol, autoarea simte nevoia unei reveniri: „Problema compunerii nu se pune (excepție făcând *batjocură*) pentru că, păstrând proporțiile, în măsura în care acest procedeu nu este frecvent în limba română, nu apare nici în acest caz special al formațiilor de la locuțiunile verbale” (Dimitrescu 1958: 141). Vom vedea însă că lucrurile nu stau chiar așa. Pesemne că Floricăi Dimitrescu i-au lipsit exemplele care să o facă să-și reconsidere părerea.

Pe lângă cele trei procedee discutate, aceeași cercetătoare notează că „limba se mai îmbogățește de la locuțiunile verbale prin formațiile noi în care apare în

²⁸ Evident, în ambele locuri din înșiruire (așa cum îl consemnează și Fulvia Ciobanu), termenul corect este *litră* (unitate de măsură echivalentă cu un sfert de litru), și nu *literă*.

²⁹ Prin *locuțiuni verbale*, Florica Dimitrescu înțelege, de fapt, orice frazeologism verbal (adică atât expresii, cât și locuțiuni propriu-zise).

³⁰ După cum am văzut deja din prezentarea concepției coșeriene (vezi *supra*, 2.1.2.), procedeele se pot combina între ele. Felul în care a fost creat *batjocură* nu este pe deplin clarificat (vezi Dimitrescu 1958: 133–134). El a fost apropiat de compuse precum *mână-ștergură, cap-în-tortură, codobatură* (pentru cel din urmă a fost însă reconstituită și o formă **codo-batulla*), precizându-se că ar fi trebuit să fie, mai degrabă, **jocatură*. În orice caz, dacă admitem „că *batjocură* este refăcut din pluralul *batjocuri*, *-ură* este desinență, dar această desinență n-ar fi putut apărea dacă n-ar fi existat în limbă un sufix *-ură* la alte cuvinte (*mână-ștergură, cap-în-tortură*)” (Dimitrescu 1958: 141).

primul loc un cuvânt din aceeași familie cu verbul respectiv, dar originar diferit (de exemplu, *bătaie de joc*)” (Dimitrescu 1958: 141–142). Într-adevăr, deși infinitivul lung *batere* corespunde sistemului limbii (în sens coșerian), el nu este acceptat de normă (în cele mai multe cazuri; cf. însă *batere de monedă*); deci, nu se poate zice **batere de joc*.

3.2.2. Pentru Theodor Hristea, mijloacele de formare a cuvintelor trecute în revistă de Florica Dimitrescu (cu excepția compunerii) se includ în sfera conceptului de *derivare frazeologică* (termenul îi aparține tot Th. Hristea), concept definit în felul următor: „ori de câte ori de la o combinație de cuvinte cu caracter constant se formează o altă îmbinare lexicală stabilă, avem de-a face cu ceea ce numim derivare frazeologică” (Hristea 1984: 154). Printre exemplele date (*băgare de seamă*, *aducere aminte* etc.) este trecută și izolarea *bătaie de cap*, ceea ce confirmă dorința lingvistului bucureștean de a folosi termenul *derivare* într-o accepție foarte largă. Judecând după exemplele oferite, ar putea părea că Th. Hristea a avut în vedere, ca bază pentru derivarea frazeologică, mai ales locuțiunile verbale. O astfel de presupunere ar fi lipsită de temei, întrucât, într-o discuție anterioară (anticipând definiția și exemplele de mai sus), Hristea luase în considerație în mod explicit și expresiile: „O serie de unități frazeologice (cu valoare substantivală ori adjectivală) s-au născut în interiorul limbii române de la locuțiuni și expresii verbale sau tot substantivale printr-un procedeu pe care l-am numit *derivare frazeologică*” (Hristea 1984: 148). De altminteri, în acel loc, procedeu fusese ilustrat numai cu frazeologismul (expresia) *a pescui în apă tulbure*, de la care a fost derivat *pescuitor în apă tulbure* (întâlnit, de pildă, în teatrul lui Camil Petrescu).

3.2.3. Discipol al lui Th. Hristea, Liviu Groza a preluat de la maestrul său conceptul (și termenul) *derivare frazeologică*, aducând (într-un articol din 2000) o serie de precizări suplimentare cu privire la sfera de aplicare a acestuia. Eforturile specialistului nominalizat s-au îndreptat mai cu seamă în direcția cercetării mijloacelor de realizare a *substantizării frazeologismelor verbale* (vezi Groza 2011: 106–119). Aceasta din urmă este considerată a fi un aspect al derivării frazeologice și este definită simplu drept „procedeu prin care o unitate frazeologică verbală, un frazeologism verbal, devine o unitate frazeologică substantivală” (Groza 2011: 106). Într-o manieră mai detaliată, cu numeroase exemple extrase din presă, cercetătorul bucureștean rafinează și îmbogățește tipologia transformărilor discutate cu jumătate de secol mai înainte de către Florica Dimitrescu. Astfel, în cadrul secțiunii rezervate *schimbării categoriei lexico-gramaticale a centrului verbal*³¹, și Liviu Groza se ocupă pe larg de *substantivarea*

³¹ Liviu Groza mai are în vedere și alte mijloace de realizare a substantivizării frazeologismelor verbale, precum *schimbarea diatezei centrului verbal*, *elipsa* și *derivarea lexicală propriu-zisă* (aceasta în special cu ajutorul sufixelor *-tor* și *-ură*, corespunzând, deci, compunerii prolexematice, evidențiată de Coșeriu).

infinitivului lung și de substantivarea supinului, dar, spre deosebire de precusora sa, se oprește și asupra substantivării unor forme verbale personale.

Indiferent dacă acceptăm sau nu ideea că „centrul verbal” al compuselor în cauză este un verb la un mod personal (indicativ sau imperativ) – cum susține autorul –, trebuie să recunoaștem că Liviu Groza este primul (după informațiile noastre) care a pus în legătură explicit unele compuse cu frazeologismele corespondente: „Compusele formate din verb + substantiv, de felul: *fluiere-n biserică, fluiere-vânt, încurcă-lume, linge-blide, târâie-brâu* etc. au la bază expresii frazeologice: *a fluiera în biserică, a fluiera în vânt, a încurca lumea (degeaba), a linge blidele, a-și târâi brâul* etc. Substantivizarea s-a realizat prin desprinderea unităților frazeologice amintite din flexiunea verbală și folosirea ca substantiv a formei de indicativ prezent persoana a treia a acestor expresii frazeologice, ceea ce a favorizat tendința spre aglutinare (cf. *tu calci în străchini* cu *el calcă-n străchini > un calcă-n străchini*)” (Groza 2011: 98).

Ideea este reiterată și cu altă ocazie: „La formațiile vechi, de felul *fluiere-n biserică; fluiere-vânt; calcă-n-străchini; încurcă-lume; linge-blide* (cf. *a fluiera în biserică; a călca în străchini, a încurca lumea degeaba; a linge blidele*) se constată o tendință de aglutinare a elementelor componente, ceea ce face ca asemenea construcții să fie considerate cuvinte compuse” (Groza 2011: 111)³². Modul în care s-a realizat substantivarea este lămurit în mod similar, așa că nu mai repetăm întreaga explicație.

3.3. Compuse substantivale de proveniență frazeologică

Afirmațiile lui Liviu Groza conțin o doză de exagerare, întrucât nu se poate susține că toate compusele enumerate s-au format pornind de la frazeologisme. **A linge blide(le), *a roade litrele, *a înghiți călți și *a târâi brâu(l)*, bunăoară, ar fi trebuit să fie înregistrate și ca expresii stabile, cu sens figurat; or, așa ceva nu s-a întâmplat. Tipul de compunere despre care a fost vorba în această lucrare are, fără îndoială, un statut aparte/individualitate proprie și numai într-un anumit punct are atingere cu frazeologia (din ce am putut vedea, doar pe teren românesc, se pare); în consecință, apariția majorității compuselor create pe acest tipar (în primul rând, a numeroaselor nume proprii provenite din porecle, deci peiorative la origine) nu poate fi pusă pe seama frazeologismelor. Există, cu certitudine, o zonă comună celor două categorii de fapte lingvistice – în planul imaginarului („fantaziei”, cum îi spunea Iorgu Iordan) și al expresivității –, însă aceasta se referă deja la o altă problemă.

În ceea ce privește exemplele în cazul cărora legătura cu frazeologismele nu poate fi negată, cred că interpretarea trebuie făcută luând în considerație următoarele:

³² Pentru exemple și pentru respectiva încadrare în rândul „cuvintelor compuse” (cu care se vede că nu este de acord), Liviu Groza trimite la capitolul redactat de Fulvia Ciobanu (1970), la care am făcut și eu referire deseori.

(1) Unele frazeologisme (destul de puține însă) „s-au folosit” de procedeu compunerii pentru a se substantiva. Procedura a fost posibilă pentru că, în cele câteva cazuri, au existat factori favorizanți atât din punct de vedere formal, cât și din punct de vedere semantic.

(2) Substantivarea „centrului verbal”, pentru cazul care ne interesează aici, apare din necesitatea de a denumi autorul/agentul unei acțiuni (fie aceasta absurdă, exagerată ș.a.m.d.). Lăsând la o parte, deocamdată, aspectul expresivității, reamintim o observație anterioară potrivit căreia, în general, celelalte limbi romanice dispun de două posibilități pentru a exprima acest lucru, chiar dacă, în planul normei, posibilitățile nu se concretizează (sau, mai degrabă, nu se fixează) întotdeauna. În schimb, în limba română, cel puțin pentru desemnarea de „obiecte”, pare să nu existe decât o posibilitate, și anume *compunerea prolexematică*: [un] *tocător (de) legume*, ~ (*de) paie* etc., și nu [un] **toacă-legume*, [un] **toacă-paie* etc. (vezi *supra*, 2.2.2.).

(3) Și frazeologismele verbale se pot substantiva apelând la compunerea prolexematică, transformarea exercitându-se în mod obligatoriu asupra verbului: agent pronominal + *a tăia (frunză la câini)* → *tăietor de frunză la câini*; agent pronominal + *a fluiera (în biserică)* → *fluierător în biserică* etc. Chiar și în exemplul dat de Th. Hristea pentru a ilustra derivarea frazeologică avem de-a face tot cu o compunere prolexematică: agent pronominal + *a pescui (în apă tulbure)* → *pescuitor în apă tulbure*. La fel, despre cineva care *caută nod în papură*, se poate spune (și chiar se spune) că este un *căutător de noduri în papură*. Despre cineva care *caută pete (în soare)* se zice că este un *căutător de pete (în soare)*: „Nici soarele elenic n-a fost scutit de *căutători-de-pete*” (Bogrea 1971: 371)³³. Că procedeu este încă productiv o dovedesc suficiente atestări, ce pot fi extrase din presa actuală sau, mai ales, din comentariile on-line scrise de cititorii articolelor jurnalistice (pentru exemple înregistrate, vezi Munteanu 2013: 141–142). În continuare voi avea în vedere următoarele cazuri, pe care le voi pune în paralel cu cele create prin celălalt procedeu: *tăietor de frunză la câini*; *fluierător în biserică*; *călcător în/prin străchini*; *frecător de mentă* (foarte frecvent întâlnit³⁴).

(4) Și în cazul frazeologismelor verbale (al expresiilor îndeosebi) putem asista la acea combinație între compunerea prolexematică și compunerea lexematică de care vorbea Coșeriu, la fel ca la compusele propriu-zise de tipul „coupe-papier”. Ca exemple ce merg în paralel cu cele de dinainte, m-am oprit la acestea (atestare; vezi Munteanu 2013: 142–144): [un/niște] *taie-câinilor-frunză* (destul de vechi, ca apariție): „Ci ca fugi și d-ta de la fereastră! Ce tot te zgâiești și te uiți la toți d-alde *taie câinilor frunză*” (Petre Ispirescu; cf. Munteanu 2007: 173–174). Și H. Tiktin înregistrează compusul „frazeologic” în aceeași formă, dând un exemplu din

³³ Lingviștii sau filologii sunt și ei vorbitori și se comportă ca atare. Iată un alt exemplu de derivare frazeologică, descoperit fără prea mult efort la Vasile Bogrea: „această pomire spre *luare-în-răs* a românilor” (Bogrea 1971: 374).

³⁴ Așa cum se întâlnește, bunăoară, și *cântător(i) în strună*.

Al. Vlahuță: „...pentru a-și masca poziția sa de «*taie-câinilor-frunză*»..., se introducea printre slujbașii legației române de acolo” (vezi Tiktin 1985, vol. 1, s.v. *câine*)³⁵; [un/niște] *fluieră-n-biserică*; *calcă-n-străchini*; *freacă-menta*. Compusul *freacă-menta*, ce se bucură de o mare circulație în ultima vreme, este de dată destul de recentă (de altfel, nici *frecător de mentă* nu este mai vechi). Această popularitate a condus și la apariția unui verb nou, *a frecmenta* ‘a pierde vremea/a lenevi’ – un sinonim perfect (dar ceva mai flexibil în utilizare) al frazeologismului din care provine (*a freca menta*).

(5) Ar părea că procedeul descris și exemplificat la punctul (4) reprezintă un concurent serios pentru cel de la punctul (3). În realitate, cel de la (4) are o sferă redusă de aplicare, afectând doar câteva expresii (nu și locuțiuni) verbale, în timp ce procedeul de la (3) se poate aplica, în principiu, la orice frazeologism verbal (fie expresie, fie locuțiune). Din acest motiv, el a atras atenția mult mai ușor, stând la baza conceptului de „derivare frazeologică” teoretizat de Th. Hristea. Mai mult decât atât, existența procedeului de la (4), ce implică și compunerea lexematică, este condiționată de manifestarea, în prealabil, a procedeului de la (3), adică a compunerii prolexematice. Altfel spus, o structură precum *calcă-n-străchini* presupune, mai întâi, îmbinarea *călcător în străchini*.

(6) Spuneam că sfera redusă de aplicare a procedeului de la (4) se explică prin unele restricții de ordin semantic, dar și de natură formală. Înainte de toate, ca să devină un compus de tipul „*calcă-n-străchini*”, este nevoie ca frazeologismul ce „candidează” la acest statut „să convină” din punctul de vedere al conținutului: el trebuie să se refere la o acțiune specific umană, exprimată metaforic, hiperbolic sau ironic (producând, eventual, efecte comice), așa cum o fac deja compusele autentice (*papă-lapte*, *zgârâie-brânză* etc.). Evident, acțiunea specific umană este una în mod necesar constantă sau durativă. Din acest motiv, nici nu se poate forma un compus de genul **spală-putină* (ori *~putina*) de la expresia *a spăla putina* ‘a pleca în grabă’ (cu excepția cazului, absurd sau puțin probabil, în care cineva chiar își face obiceiul de a proceda așa în orice situație). În schimb, nu văd niciun impediment în a crea compuse ca [un] **freacă-ridiche(a)* (de la *a-i freca* (cuiva) *ridichea* ‘a bate, a muștra, a fi prea exigent cu cineva’) ori [un] **arde-gaz(ul)* (de la *a arde gazul (de pomană)* ‘a lenevi, a pierde vremea’). Restricțiile de ordin formal diminuează și ele șansele unor frazeologisme de a dezvolta, prin substantivare, astfel de compuse. Fiindcă forma „standard” a compuselor în cauză cuprinde doar doi termeni/două lexeme (căci nu se iau în calcul prepozițiile), rezultă că o seamă de expresii mai lungi sunt excluse, chiar dacă ele corespund semantic. După cum am văzut, se poate zice *căutător de nod(uri) în papură* sau *pescurtor în ape turburi/apă turbure*, dar nimeni nu va zice [un] **ca(u)tă-nod-în-papură* ‘cârcotaș’

³⁵ Expresia de la care s-a format acest compus s-a încetățenit în varianta *a tăia frunză la câini*, dar, uneori, mai poate fi întâlnită și în versiunea *a tăia frunză câinilor*. A. Philippide consemnează izolarea doar sub forma *a tăia câinilor frunză* (Philippide 1984: 82), adică exact cu inversiunea prezentă în compusul rezultat.

sau [un] **pescuie(ște)-în-ape-tulburi* ‘profitor’, din motive lesne de înțeles. Există, totuși, un caz excepțional: [un] *taie-câinilor-frunză* (deși mai firească ar fi fost o altă topică: *taie-frunză-câinilor/la-câini*). Este, de asemenea, posibil ca numele-poreclă *Trage-Pisica* (vezi *supra*, 2.2.3.) să provină (în formă eliptică) din expresia *a trage mâța/pisica de coadă* ‘a o duce greu’.

(7) Așa-numita „lege a minimumului efort”, dublată de nevoia unei mai mari expresivități, ar motiva, mai curând, crearea și utilizarea unui (de pildă) ipotetic **freacă-ridiche(a)* (sau ~*ridichi*), decât a unui *frecător de ridiche/ridichi* (care figurează deja cu suficiente atestări pe Internet). Ce-i drept, astfel de exemple întăresc cele spuse la punctul (5), dar situația se poate prezenta și invers, fără să infirme deloc regula enunțată, deoarece compusele prolexematice de tipul „agent pronominal” + verb pot exista uneori doar în sistem, nu și în normă. Sistemul permite să spunem și *păpător de lapte*, *lingător de blide*, *pierzător de vară*, *târâitor de brâu*, *strâmbător de lemne* etc., dar aceasta nu înseamnă că asemenea forme au fost efectiv rostite înainte de crearea celorlalte (*papă-lapte*, *linge-blide* etc.). Ele sunt însă presupuse în mod obligatoriu în analiză (vezi *supra*, 2.1.2.). Așadar, compusele de tipul „pierde-vară” apar în mod spontan, odată ce tehnica a fost învățată. Aici poate fi invocat iarăși Coșeriu, care, discutând despre *dezvoltare* (cf. *supra*, 2.1.2.), observa că unele cuvinte provin de la baze nerealizate în normă: de pildă, lat. *barbatus*, nu s-a format direct de la *barba*, ci de la un **barbare* (inexistent, ca atare); la fel, rom. *neobrăzat*, presupune „existența” virtuală a verbului **a (ne)obrăza* (vezi Coșeriu 1994: 91)³⁶.

(8) Eugeniu Coșeriu (vezi *supra*, 2.1.2.2.) susținea că, în general, compusele apar din necesități de desemnare și că – în cazul unui compus de tipul „coupe-papier” – limba nu ne spune decât că avem de-a face cu „cineva (sau ceva) care acționează într-un anume fel”. Ideea se verifică, într-o măsură³⁷, și în cazul compuselor românești de tipul „papă-lapte”. Trebuie subliniat însă că, atunci când vine vorba de compusele ce provin din frazeologisme, desemnarea nu mai prezintă aceeași importanță, întrucât „semnificatul sistematic” (menționat de Coșeriu) conține deja semnificatul expresiei frazeologice. În acest sens, un *taie-câinilor-frunză* este analizat drept „cineva care *taie frunză câinilor* (sau ~ *la câini*)”, numai că – deoarece vorbitorii știu ce înseamnă *a tăia frunză la câini* – semnificatul sistematic este aici, de fapt, convertit într-un semnificat de limbă: ‘cineva care lenevește/pierde vremea’. Altfel spus, compusul respectiv este înțeles rapid, fără să se mai apeleze la desemnare, la cunoașterea „lucrurilor” etc.

³⁶ Iată și alte exemple date de Coșeriu, laolaltă cu respectiva constatare: „...aunque a este respecto hay que advertir que puede tratarse también de bases no realizadas como tales en la norma de la lengua; cf. fr. *Gascon* → [verbo] → *gasconnade*, esp. *gaucho* → [verbo] → *gauchada*, it. *americano* → [verbo] → *americanata*, donde los verbos implicados por estos desarrollos – **gasconner*, **gauchar*, **americanare* – no existen en la norma del francés, del español y del italiano” (Coșeriu 1987: 251).

³⁷ Mă refer la punctul de plecare, fiindcă, ulterior, în cazul compuselor încetățenite, desemnarea se fixează ca semnificație.

(9) Spre deosebire de Liviu Groza, care plasează la originea fiecărui compus expresiv un frazeologism (vezi *supra*, 3.2.), apreciez că se cuvine să cercetăm fiecare caz în parte înainte de a face generalizări. Numărul foarte mic de exemple de acest gen (cf. *supra*, la punctul (4), doar patru forme atestate³⁸) mă îndeamnă să fiu mai rezervat. Practic, s-a întâmplat ca unele frazeologisme (expresii) să corespundă atât de bine „rețetei” care stă la baza producerii compuselor autentice (precum *zgârie-brânză*, *Calcă-ntr-aur*, *Taie-n-coș*), încât au „glisat” cu ușurință pe modelul acestora. În pofida exemplurilor rarissime, se poate emite, totuși, o observație cu caracter general, însă doar cu referire la sistem: în limba română există posibilitatea limitată (mai mult latentă) de a substantiva (unele) expresii conform unei tehnici creatoare de compuse-propoziție, posibilitate care constituie un slab concurent în fața derivării frazeologice propriu-zise.

(10) Mai rămâne să ne întrebăm dacă, în urma trecerii prin operația de *substantivare* (care se realizează fie numai printr-o compunere prolexematică, fie printr-o combinare a compunerii prolexematice cu cea lexematică), ceea ce rezultă reprezintă tot frazeologisme. Liviu Groza, de pe poziția frazeologului, consideră că avem de-a face tot cu frazeologisme (substantivale). De pe poziția lexicologului, acestea ar fi, pur și simplu, compuse, indiferent de originea lor³⁹ (și cred că ar fi o încadrare corectă). Ca o soluție de compromis (aparent), s-ar putea utiliza o terminologie convenabilă ambelor tabere: să fie numite, de pildă, compuse frazeologice prolexematice sintagmele de tipul *fluierător în biserică*, *frecător de mentă* etc. și compuse frazeologice lexematice sintagmele de tipul *fluieră-n-biserică*, *frecă-menta* etc. O altă soluție ar putea fi aceea ca frazeologia (în calitate de disciplină) să înglobeze în obiectul său de studiu și compusele expresive (idee acceptată deja de unii specialiști). Oricum ar fi, trebuie subliniat faptul că există mai multe grade de „stabilitate”/„fixitate” ale îmbinărilor (și, deci, tot atâtea „gramatici”) ce corespund diverselor specii care intră în sfera «discursului repetat»: cologații, frazeologisme (în sens strict), compuse etc. Din acest punct de vedere, se poate afirma că la o extremă se găsesc îmbinările libere de cuvinte (ce se opun discursului repetat), iar la cealaltă, compusele, ce suferă procesul de aglutinare în cea mai mare măsură.

4. Concluzii

Izolată de celelalte limbi romanice, româna și-a urmat drumul propriu, dezvoltând o serie de trăsături și elemente *sui-generis*, între care se înscrie și felul „original” în care s-a manifestat pe teren românesc tipul de compunere general

³⁸ La care se poate adăuga și varianta [un] *calcă-n-gropi* (ce are la bază o interferență între *a da în gropi* [de prost] și *a călca în străchini*), formă reprodușă de Vladimir Robu (vezi *supra*, 3.1.1.).

³⁹ În consecință, Vasile Bogrea (vezi *supra*, 3.3.) proceda just scriind *căutători-de-pete* și *luare-în-răs* cu liniuțe de unire, la fel ca în cazul oricărui alt compus.

romanic discutat aici. După cum remarcase Coșeriu (și după cum am putut constata din bogatul material prezentat), procedeul în cauză s-a specializat (aproape) exclusiv în direcția desemnării antonomastice de persoane, aspect pe care am încercat să-l explic prin statutul aparte pe care îl are articolul hotărât enclitic în limba noastră. Rămâne de văzut însă de ce compusele respective sunt, de cele mai multe ori, peiorative. Aceasta – ne-ar spune, pesemne, etnopsihologia – se va fi datorând „firii” românului, mai înclinat către glumă și ironie, decât spre lucrurile grave. O astfel de atitudine lasă urme adânci și în limbă, sub forma a ceea ce K. Jaberg a numit cândva, foarte inspirat, *Spiel und Scherz in der Sprache*.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

- Adam 2007 = Ioan Adam, *Povestea vorbelor. O istorie secretă a limbii române*, Pitești, Editura Paralela 45.
- Bally 1965 = Charles Bally, *Linguistique générale et linguistique française*, quatrième édition revue et corrigée, Berne, Éditions Francke Berne.
- Bogrea 1971 = Vasile Bogrea, *Pagini istorico-filologice*, cu o prefață de acad. Constantin Daicoviciu, ediție îngrijită, studiu introductiv și indice de Mircea Borcilă și Ion Mării, Cluj, Editura Dacia.
- Bulgăr 1966 = Gh. Bulgăr, *Problemele limbii literare în concepția scriitorilor români*, antologie, studiu introductiv, comentarii, glosar, prefață de Perpessicius, București, Editura Didactică și Pedagogică.
- Ciobanu, Hasan 1970 = Fulvia Ciobanu, Finuța Hasan, *Compunerea*, în Al. Graur, M. Avram (redactori responsabili), *Formarea cuvintelor în limba română*, volumul I, București, Editura Academiei.
- Constantinescu 1963 = N.A. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*, București, Editura Academiei.
- Coseriu 1977 = Eugenio Coseriu, *Principios de semántica estructural*, Madrid, Editorial Gredos.
- Coseriu 1987 = Eugenio Coseriu, *La formación de palabras desde el punto de vista del contenido (A propósito del tipo «coupe-papier») [1976]*, în Eugenio Coseriu, *Gramática, semántica, universales. Estudios de lingüística funcional [1978]*, Segunda edición revisada, Madrid, Editorial Gredos, p. 239–264.
- Coșeriu 1994 = Eugen Coșeriu, *Prelegeri și conferințe (1992–1993)*, supliment în „Anuar de lingvistică și istorie literară”, Seria A, Lingvistică, tomXXXIII (1992–1993), Iași, p. 1–187.
- Coșeriu 1996 = *Lingvistica integrală*, Interviu cu Eugeniu Coșeriu, realizat de Nicolae Saramandu, București, Editura Fundației Culturale Române.
- Coșeriu 2004a = Eugen Coșeriu, *Pluralul numelor proprii [1955]*, în Eugen Coșeriu, *Teoria limbajului și lingvistica generală. Cinci studii*, ediție în limba română de Nicolae Saramandu, București, Editura Enciclopedică, p. 265–285.
- Coșeriu 2004b = Eugen Coșeriu, *Determinare și cadru. Două probleme ale unei lingvistici a vorbirii [1957]*, în Eugen Coșeriu, *Teoria limbajului și lingvistica generală*.

- Cinci studii*, ediție în limba română de Nicolae Saramandu, București, Editura Enciclopedică, p. 287–329.
- Dumistrăcel 2001 = Stelian Dumistrăcel, *Până-n pînzele albe. Expresii românești*, ediția a II-a revăzută și augmentată, Iași, Institutul European.
- Grevisse 1975 = M. Grevisse, *Le bon usage. Grammaire française avec de remarques sur la langue française d'aujourd'hui*, dixième édition revue, Gembloux (Belgique), Éditions J. Duculot.
- Groza 2004 = Liviu Groza, *Elemente de lexicologie*, București, Editura Humanitas Educațional.
- Groza 2011 = Liviu Groza, *Probleme de frazeologie*, București, Editura Universității din București.
- Hristea 1984 = Theodor Hristea, *Introducere în studiul frazeologiei*, în Theodor Hristea (ed.), *Sinteze de limba română*, ediția a III-a, București, Editura Albatros, p. 134–160.
- Iordan 1975 = Iorgu Iordan, *Stilistica limbii române*, ediția a II-a, definitivă, București, Editura Științifică.
- Iordan, Manoliu-Manea 1965 = Iorgu Iordan, Maria Manoliu-Manea, *Introducere în lingvistica romanică*, București, Editura Didactică și Pedagogică.
- Iordan/Robu 1978 = Iorgu Iordan, Vladimir Robu, *Limba română contemporană*, București, Editura Didactică și Pedagogică.
- MDA = *Micul dicționar academic*, Academia Română, Institutul de lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, București, Editura Univers Enciclopedic, vol. I (A–C), 2001; vol. II (D–H), 2002; vol. III (I–Pr), 2003; vol. IV (Pr–Z), 2003.
- Milică 2013 = Ioan Milică, *Lumi discursive. Studii de lingvistică aplicată*, Iași, Editura Junimea.
- Milică 2018 = Ioan Milică, *Fosile vii (I și II)*, în „Cronica veche”, anul VIII, nr. 1/2018, p. 3 și nr. 2/2018, p. 4.
- Munteanu 2007 = Cristinel Munteanu, *Sinonimia frazeologică în limba română din perspectiva lingvisticii integrale*, Pitești, Editura Independența Economică.
- Munteanu 2013 = Cristinel Munteanu, *Frazeologie românească. Formare și funcționare*, Iași, Institutul European.
- Paul 1891 = Hermann Paul, *Principles of the History of Language*, translated from the second edition of the original by H.A. Strong, New and revised edition (1890), London, Longmans, Green, and Co.
- Philippide 1984 = A. Philippide, *Principii de istoria limbii* [1894], în A. Philippide, *Opere alese. Teoria limbii*, editate de G. Ivănescu și Carmen-Gabriela Pamfil, cu un studiu introductiv și comentarii de G. Ivănescu, București, Editura Academiei.
- Popescu-Marin 2007 = M. Popescu-Marin (ed.), *Formarea cuvintelor din secolele al XVI-lea – al XVIII-lea*, București, Editura Academiei.
- Pușcariu 1974 = Sextil Pușcariu, *Cercetări și studii*, ediție îngrijită de Ilie Dan, prefață de G. Istrate, București, Editura Minerva.
- Tiktin 1985–2001 = H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, 3 vol., București, Staatsdruckerei, 1903–1925; 2. Auflage, überarb. u. ergänzt, Paul Miron-Elsa Lüder, Wiesbaden, Harrassowitz, Bde. 1–3, 1985–2001.
- Tomescu 2001 = Domnița Tomescu, *Numele de persoană la români. Perspectivă istorică*, București, Editura Univers Enciclopedic.

Sala 1989 = Marius Sala (coord.), *Enciclopedia limbilor romanice*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.

Saramandu, Nevaci 2013 = Nicolae Saramandu, Manuela Nevaci, *Sinteze de dialectologie română*, București, Editura Universitară.

Spitzer 1952 = Leo Spitzer, *Sur quelques emplois métaphoriques de l'impératif. Un chapitre de syntaxe comparative*, în „Romania”, nr. 83, p. 42–61.

Zafiu 2010 = Rodica Zafiu, *101 cuvinte argotice*, București, Editura Humanitas.

FROM VERBAL PHRASEOLOGISMS TO COMPOUND NOUNS. A *SUI GENERIS* FEATURE OF THE ROMANIAN LANGUAGE

ABSTRACT

In this article, I tried to prove that some verbal phraseologisms, while being substantivized, thanks to their semantic content, have glided to a compounding procedure specific to Romance languages also found in examples such as the Fr. *coupe-papier*, It. *taglia-carte*, Rom. *papă-lapte*, *pierde-vară*, etc. The fact that this type of compounds got specialized in Romanian almost exclusively in the direction of antonomastic pejorative designation (see also the proper names created as such: *Strâmbă-Lemne*, *Sfarmă-Piatră*, *Roadevin*, etc.) has contributed to drawing some of the phrases to this pattern. What is more, I think that this link between some phraseologisms and the procedure of compounding already mentioned could constitute a *sui-generis* feature of the Romanian language as compared to the other Romance languages. One must mention the fact that the possibilities of applying this procedure to phraseology are quite restricted. In fact, the respective procedure, so productive in other languages, has significantly reduced its usage in Romanian on account of the fact that it characterizes mainly the colloquial or vernacular language.

Keywords: *Romanian compounds, proper names, idioms, phraseological derivation, lexematics.*